

sjukhus, stall och ämbetsverk

– fynden på Helgeandsholmen berättar om livet förr

På den lilla ön Helgeandsholmen, mellan Norrmalm och Gamla stan, ligger Sveriges riksdag. När Riksdagshuset byggdes om under åren 1978–1983 gjordes här stora arkeologiska utgrävningar. Tanken var att bygga en godsmottagning och ett parkeringshus under parken framför Riksdagshuset. Men de rika arkeologiska fynden resulterade i att Stockholms medeltidsmuseum uppfördes under Norrbro.

Vinterbild från Helgeandsholmsgrävningen under åren 1978–1980. Bakom rester från hovstallet syns Kungliga Operan. Foto: Riksantikvarieämbetet.

Det var den hittills största arkeologiska utgrävningen i Stockholms innerstad och ganska snart hittades spektakulära fynd: Gustav Vasas stadsmur från 1530-talet, rester av hovstallarna, mängder av skelett, källare och grundmurar från adelspalats och apotek och massor av sopor. Länsstyrelsen beslöt att vissa av dessa lämningar skulle bevaras som fasta fornlämningar och runt dem byggdes Stockholms medeltidsmuseum. Staten stod för byggnadskostnaderna och Stockholms stad för inredning, utställningar och drift. Grävningen resulterade också i mycket ny kunskap om holmens historia.

Andlighet och försvar

Livet på Helgeandsholmen under medeltiden skilde sig nog en del från det i själva Stockholm. Ön låg utanför den egentliga staden som slutade vid inre Norreport, ungefär dagens Mynttorg. På ön dominerade två andliga institutioner, Helgeandshuset och Johanniterkonventet. De som bodde på ön var i stor utsträckning knutna till dessa institutioner. Hantverkare som behövde vatten sökte sig också till ön, till exempel smeder och slaktare. Båtarna som ankrade vid bryggorna hade med sig varor till Helgeandshuset. Samtidigt var vägen in till staden kort.

Helgeandshuset har gett ön dess namn. Helgeandshuset var ett slags sjukinrättningar som fanns runt om i Nordeuropa. Rika gamlingar kunde betala sig till en plats på Helgeandshuset för en tryggad ålderdom. Man tog också emot föräldralösa barn samt fattiga sjuka som kunde bli »fribröder«.

Helgeandshuset bestod av en stor sal för de fattiga och sjuka. Salen stod antagligen i direkt förbindelse med anläggningens kapell eller kyrka. Från europeiska Helgeandshus vet vi att det var brukligt att de sjuka skulle kunna höra mässan från sin säng. Det fanns enskilda bostadsrum för de betalande åldringarna och en plats där gemensamma måltider intogs. En del av de mer välbesuttna lät till och med bygga egna trähus i anslutning till sjukinrättningen. Självklart fanns där också ekonomibyggnader av olika slag, bland annat en badstuga och en kvarn.

Flera lager skelett

Till Helgeandshuset hörde en kyrkogård. Den användes under mer än tvåhundra år. För att få plats lades skeletten i flera lager. Totalt sju ton ben grävdes fram och sammanlagt hade cirka 4100 individer begravts här.

Skeletten visar att kvinnornas medellängd var 157 cm och männens 171 cm. Det överensstämmer väl med material från andra medeltida städer. Medellivslängden hos de gravlagda individerna var 41,6 år för kvinnorna och 44,6 för männen. Det är en ganska hög medellivslängd, men det beror antagligen på att de som begravts här främst var intagna på Helgeandshuset och tämligen ålderstigna. I andra medeltida städer brukar medellivslängden vara ungefär tio år under Helgeandsholmens siffror. Skeletten visar också att sjukdomar som för oss enkelt kan botas

Kopparstick av Stockholm från norr av Franz Hogenberg, senast omkring 1580. I mitten syns Helgeandsholmen med den stora stadsmuren och yttre Norreport. Inre Norreport syns också strax bakom den yttre stadsporten. Slottet Tre Kronor och Storkyrkan och franciskanernas gamla klosterkyrka på dagens Riddarholmen utmärker sig också i bilden. Bild: Uppsala Universitetsbibliotek.

med en kur antibiotika kunde innebära döden för medeltidens människor. Ett brutet ben medförde ofta att personen blev handikappad på grund av ojämn läkning. Karies var inte så utbrett eftersom socker inte var något som vanliga stockholmare hade tillgång till. Stenrester i mjölet från malningen gjorde att tänderna slets ner och bristen

på tandhygien gjorde att tandsten och tandlossning var vanligt.

På kyrkogården fanns en grupp skelett som särskiljde sig. Det var unga män som gått en våldsam död till mötes. Troligen var de försvarare och inkräktare som stupat på Helgeandsholmen under våldsamheterna på 1430- och 1460-talet och sedan begravts på kyrkogården på ön.

Öns strategiska läge gör att den flera gånger legat i stridslinjen. En stadsport, yttre Norreport, har funnits på ön sedan 1400-talets början. Denna kan till en början inte ha varit särskilt stark eftersom ön belägrades flera gånger under unionsstridigheterna. Under 1400-talet befästs Helgeandsholmen allt mer. Yttre Norreport förstärktes och anslutande vingmurar byggdes, allt inför väntade danska anfall.

Den stadsmur som i dag finns bevarad på museet tillkom mellan år 1518 och 1530-talets mitt. Muren är i dag 55 meter lång, 2 meter hög och 2,7 meter bred, men på Hogenbergs bild ser vi att muren varit åtminstone sex meter hög. Överst bör en skyttegång ha löpt bakom ett bröstvärn. Under 1500-talet förlorade stadens murar och portar sin militära funktion. I stället blev funktionen mer symbolisk och yttre Norreport smyckades med en vapenbild värdig rikets huvudstad. År 1641 revs porten och troligen också befästningarna på öns västra sida. Muren öster om Norreport fick stå kvar då den användes som yttervägg i ett hus.

Skelett på Helgeandshuset kyrkogård. Gravskicket var enkelt. De flesta hade bara lindats i linnetyg innan de lades i jorden. Foto: Riksantikvarieämbetet.

Helgeandsholmen från öster. Mitt i bilden (C) är Myntets och Bergskollegiets hus och längst fram syns slottets vedgård. Till höger ligger Flemingska (D) och Braheska (E) palatsen. Söder om Helgeandsholmen syns inre Norrport (B). Detalj ur förlaga av Erik Dahlberg till kopparstick i *Suecia antiqua et hodierna*, 1660-talets första hälft. KoB, Dahlb. Handt., 1:20, Kungliga biblioteket.

Kronans ö

På 1500-talet förändrades Helgeandsholmens karaktär. Ön användes som en ekonomigård till Kungliga slottet. Byggnader och verksamheter som inte fick plats, eller som man inte ville ha på borggården förlades till Helgeandsholmen. Bland annat låg här slottets stall, slakthus, fatbursstuga (förråd för sängkläder, husgeråd och redskap), tvätteri, provianthus, spannmålshus, smedja och brygghus.

Under 1630-talet flyttade två ämbetsverk till ön, Kungl. Myntet och Kungl. Bergskollegium. Dessutom donerades ståndsmässiga tomter till rikets ledande ämbetsmän. År 1616 beskrevs Stockholm av en holländsk diplomat som en liten stad med torv på hustaken. Drygt tio år senare hade staden förändrats i stormaktstidens tecken. Den trånga, medeltida bebyggelsen ersattes med stora och ståtliga hus. År 1636 beslöt rikens råd om en ny stadsplan. Stadsdelarna indelades i rätvinkliga

kvarter, höjder grävdes bort och försänkningar fylldes igen. Hus revs och flyttades, tomägare som hade trähus vid de nya paradgatorna blev ålagda att bygga stenhus. På Helgeandsholmen byggdes två palats med tillhörande ekonomibyggnader, ett för överståthållare Klas Fleming och ett för statssekreterare Anders Gyldenklou (köptes av riksdrotsen Per Brahe år 1654). Palatsen fick en kort levnadstid. Flemingska palatset revs redan på 1690-talet för att bereda plats åt hovstallet. Gyldenklouska/Braheska palatsets huvudbyggnad fick andra funktioner då kronan löste in tomten och övertog byggnaden. Några rum användes bland annat som riksarkiv fram till år 1768, medan andra rum disponerades av kungliga biblioteket. Under 1770-talet övertogs huset allt mer av de anställda vid hovstallet. Huset revs i juli år 1815.

Hästarnas ö

Gustav Vasa var den första kungen som lät bygga ett stall på Helgeandsholmen.

Detta hovstall flyttades senare till en plats nära Jakobs kyrka. Redan drottning Kristina framhöll år 1653 att hovstallet borde flytta tillbaka till Helgeandsholmen från den »otjänliga« plats det hade på Norrmalm. Det tog tjugo år, men år 1674 fick Nikodemus Tessin den äldre i uppdrag att rita ett nytt stall. Stallbyggnaden hade plats för 60 ridhästar. Inredningen anstod ett kungligt stall, varje spilta hade en marmorkrubba och en vattenbehållare.

Karl XI, beställare av hovstallet, lät också bygga en hemlig gång från slottets källare till Helgeandsholmen. För att kungen skulle kunna ta sig över Stallkanalen gjordes en överbyggd trägång vid bron över vattnet. Nu kunde kungen osedd ta sig mellan slottet och ön där hans förtrogna och rådgivare Klas Fleming bodde och där hästarna stod.

År 1696 förstördes stallet och träbron med kungens gång vid en eldsvåda. Fyra stalldrängar, tjugo hästar och många paradvagnar förlorades i lågorna. Ett nytt stall började genast uppföras.

Utsikt mot Slottet från Norrmalmstorg (nuvarande Gustav Adolfs torg). Bron mellan Norrmalm och Gamla stan kallades Slaktarhusbron och var ett krämarnas paradis. Bodarna låg både utmed bron och på pålar i vattnet öster därom. Mitt i bilden syns högvakten på Norrmalmstorg och den höga fasaden bakom är Braheska palatset. Akvarell av Isak Kjöhlström 1790. Uppsala Universitetsbibliotek.

Denna gång var Nikodemus Tessin den yngre arkitekt. Det nyuppförda hovstallet stod klart år 1699 och fanns kvar på Helgeandsholmen till dess att riksdagshuset skulle uppföras. Då flyttade det till dagens läge på Väpnargatan på Östermalm.

Populär »snobbränna«

Det har funnits ett flertal broar från Helgeandsholmen till Norrmalm och Gamla stan. Träbroarna hade det svårt i vårt bistra klimat med isgång, vårflood och fukt. Planerna på en stenbro fanns redan på slutet av 1600-talet, men det dröjde till 1780 då Mälaren steg till osedvanlig höjd innan bygget på allvar tog fart. Arkitekter blev Carl Fredrik Adelcrantz och Erik Palmstedt. Norrbro stod inte färdig förrän år 1807.

Norrbro blev ett populärt promenadstråk, mycket tack vare sina trottoarer (de första i Stockholm). Stadens societet

visade upp sig och bron fick epitetet »snobbrännan«. Redan på 1600- och 1700-talen hade försäljning skett från bodar utmed bron, men år 1837 byggdes en marknadsbyggnad – en »bazar«. Från början var det fjorton näringsidkare som hyrde in sig i basarlängan, bland annat bokhandlaren Adolf Bonnier som drev en boklåda i basarens södra del. Strömparterren, den halvcirkelformade planen nedanför Norrbro, var från början en angoringsplats för fiskebåtar. Vid mitten av 1800-talet blev parterren en uppskattad mötesplats dit man gick för att dricka punsch eller kaffe på schweizeriet (konditori).

Riksbyggnadernas ö

Planer på ett nytt riksdagshus togs upp för behandling i riksdagen första gången år 1872.

Basaren på Norrbro sedd mot Gustav Adolfs torg. Basarbyggnaden blev med tiden ganska sliten, men revs inte förrän år 1904 för att ge plats åt Riksplan, den stora planen framför Riksdagshuset. Foto: Larsson ateljé, november 1902. SSM.

Det gamla riksdagshuset på Riddarholmen ansågs vara för litet och omodernt. Ett nytt hus skulle vara representativt och jämbördigt Slottet i storlek och prakt. Samtidigt behövde Riksbanken nya lokaler. Efter en häftig debatt i riksdag och press beslöt man att Helgeandsholmen var platsen för dessa nya riksbyggnader.

Hösten år 1893 började rivningarna på Helgeandsholmen och år 1897 lade kung Oskar II grundstenen till riksdagshuset. Riksdagen flyttade in 1905 och Riksbankens byggnad blev klar året därpå.

Norrbro restaureras

Norrbro är Sveriges äldsta stenbro och år 2007 visade det sig att bron var i

Folkliv på Strömparterrens uteservering kring sekelskiftet 1900. Bild: Nordiska museet.

stort behov av grundförstärkning och restaurering. Stockholms medeltidsmuseum fick stänga eftersom kontoret och museets entré ligger under de valv som skulle förstärkas. Under tre år var museet utlokaliserat till Kulturhuset och samtidigt genomgick basutställningen en ombyggnad.

I januari år 2010 nyöppnade Medeltidsmuseet med en ny utställning, men med delar av den gamla utställningen kvar i uppfräskat skick. Kvar finns självklart också de fasta fornlämningarna med stadsmuren som en ryggrad genom museet.

Vänster: Gamla Norrby sedd från Slottet. I förgrunden Mynttorget och i fonden telefontornet. Till höger syns stallets brädgavel. Den kom till år 1822 då man för att kunna slutföra kajanläggningar utmed Stallkanalen tvingats riva stallets södra flygel utmed ridhuset. Foto: från 1893. SSM.

Ovan: Innan rivningarna. Vy över Helgeandsholmen från Strömgatan (Rosenbad). På bilden syns den exklusiva Lorenska badinrättningen. Den var ett av Stockholms mest välbesökta bad vars kallbassäng syns på bilden. På badinrättningen kunde man betjänas med koppning och blodiglar. Badet fanns mellan år 1833 och 1893. Foto: Carl Curman, 1880–1889. SSM

Höger: Stockholms medeltidsmuseum. Stadsmuren med torget i bakgrunden. Foto: Anders Hviid 2009.

